

FILOSOFIE ȘI PARADOX: SENSUL UNEI CĂRȚI PLINE DE NONSENSURI

EMANUEL ȘTEFAN

Abstract. Wittgenstein's *Tractatus* provides a methodical approach to examine the functioning and limits of language through a series of meaningful propositions that culminate in self-proclaimed nonsense. In this paper, the book's paradox is treated by recognizing that its propositions, while ultimately nonsensical at the conclusion of the demonstration, are essential steps in a logical journey to clarify philosophical problems. Once the problem is solved and the world is seen correctly, these propositions lose their bipolar character and are left behind, not as a chaotic heap of nonsense, but as the completed rungs of a ladder that has fulfilled its philosophical purpose.

Keywords: Wittgenstein, *Tractatus*, paradox, nonsense, proposition 6.54

Tractatus-ul¹ este o carte clară, prezentată clar. Atât subiectul, cât și rezultatul cărții ne sunt anunțate în scurtul „Cuvânt înainte” care o deschide: „cartea tratează problemele filosofice²”, iar autorul consideră că acestea au fost soluționate. „Sunt, așadar, de părere că, în esență, am rezolvat problemele în mod definitiv.” Ni se mai spune că formularea acestor probleme „se sprijină pe neînțelegerea logicii limbajului nostru”, dar și că, pe lângă faptul că problemele au fost rezolvate, lucrarea mai are meritul de a fi arătat „cât de puțin s-a realizat prin faptul că aceste probleme au fost rezolvate.” La fel ca restul lucrării, prefața pune accentul pe claritate și alege un stil de exprimare concis. Semnificația întregii lucrări este conținută *in nuce* în *motto*-ul cărții și în ultima ei propoziție. „Întregul înțeles al cărții ar putea fi exprimat aproximativ în

¹ Acest articol redă, cu unele adăugiri și modificări, fragmente din lucrarea mea de licență, „Problema filosofiei în *Tractatus*”.

² Citatele sunt reproduse după Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Editura Humanitas, București, 2012, traducere și note de Mircea Flonta și Mircea Dumitru.

cuvintele: ceea ce se poate spune în genere se poate spune clar; iar despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă.”³

Intenția cărții este stabilirea unei limite a posibilității de exprimare a gândurilor noastre. Pentru această operațiune avem la îndemână numai limbajul; nu putem gândi limita din perspectiva a ceea ce o depășește, pentru că, firește, nu putem gândi ceea ce nu putem gândi. Granița va fi trasată în limbaj și va exclude nonsensul. Mai multe întrebări conexe apar în mod natural în ceea ce privește partea nevăzută a limitei. Ce se găsește dincolo de limită? Ce semnificație are faptul că există o limită? Chiar dacă se găsește ceva, putem noi oare să vorbim cu sens despre ceea ce se află dincolo de limită? Wittgenstein ne oferă încă de pe prima pagină a prefeței cărții un răspuns fără echivoc: de partea cealaltă a limitei expresiei gândurilor se află „pur și simplu nonsens.”

Răspunsurile pe care comentariile *Tractatus*-ului le-au oferit de-a lungul vremii conturează două tabere distincte ce oferă interpretări considerabil diferite ale cărții, în special în ceea ce privește interpretarea penultimei propoziții a lucrării (*Tractatus* 6.54) și semnificația generală a lucrării în ansamblu. Prima tabără, numită și interpretarea „standard”⁴, tradițională sau inefabilistă îi cuprinde, printre alții, pe Elisabeth Anscombe, Peter Geach, David Pears, Robert Fogelin, Anthony Kenny, Ray Monk, John Koethe, Roger M. White și, bineînțeles, pe Peter Hacker, probabil reprezentantul ei cel mai prominent. Cea de-a doua tabără, numită interpretarea hotărâtă⁵, austeră sau post-modernistă, este reprezentată în principal de Cora Diamond și James Conant, dar și de alți interesați autori ca Michael Kremer sau Silver Bronzo. Uneori această abordare mai este numită și noua interpretare, iar reprezentanții ei noii wittgensteinieni⁶,

³ *Ibidem*, p. 99.

⁴ Termenul „standard” se aplică conjunctural, el nu implică faptul că toți comentarii ar considera interpretarea corectă. Pentru ceea ce este cunoscut în literatura de limbă engleză „the ineffability reading” vom folosi pe parcursul acestei lucrări sintagma „interpretare standard”.

⁵ Termenul „resolute reading” a fost introdus de Thomas Rickert în 1992. Vezi James Conant and Silver Bronzo, „Resolute Readings of the *Tractatus*”, în Hans-Johann Glock and John Hyman (editori), *A Companion to Wittgenstein*, Wiley Blackwell, 2017, p. 177.

⁶ Proops, Ian: „The New Wittgenstein: A Critique”, în: *European Journal of Philosophy* 9 (3), 2001, apud Silver Bronzo, „The Resolute Reading and Its Critics”, în *Wittgenstein Studien*, vol. 3, 2012, p. 48.

în special datorită popularității pe care a dobândit-o colecția de studii *The New Wittgenstein*, editată de Alice Crary și Rupert Read⁷. Pe poziții intermediare se situează autori ca Peter Sullivan, Marie McGinn și A.W. Moore. Nu lipsesc nici voci relativ independente ca Michael Morris, Daniel Hutto, Rom Harre sau Scott Soames. James Conant oferă el însuși o listă de autori despre care consideră că aparțin interpretării austere: Kevin Cahill, Alice Crary, Edmund Dain, Rob Deans, Piergiorgio Donatelli, Burton Dreben, Juliet Floyd, Warren Goldfarb, Logi Gunnarsson, Martin Gustafsson, Michael Kremer, Oskari Kuusela, Thomas Ricketts, Rupert Read, Matt Ostrow, Ed Witherspoon⁸.

Abordările diferite care împart cele două tabere ale comentatorilor *Tractatus*-ului pot fi rezumate după cum urmează: adepții interpretării hotărâte susțin ca dincolo de limită se află pur și simplu nonsens, acel „einfach Unsinn” menționat în prefață⁹, iar semnificația generală a lucrării este să ne ofere un exercițiu de nonsens care să ne vindece de tentația de a avansa doctrine filosofice, cititorii având la sfârșitul lucrării o minte eliberată de tentația de a mai vorbi despre ceea ce nu se poate spune; de cealaltă parte, susținătorii lecturii standard a adevărilor inefabile indică limita exterioară drept domeniul adevărilor inefabile¹⁰, iar intenția *Tractatus*-ului ar fi aceea de a transmite o serie de asemenea adevăruri ce nu pot fi spuse, dar se arată ca un tip special de nonsens cu funcție revelatoare.

Într-una din cărțile lui mai recente, P.M.S. Hacker se plângea de faptul că în ultima vreme exegeza wittgensteiniană a încetat să se mai preocupe de interpretarea ideilor importante din opera lui Wittgenstein.¹¹ Clarificarea textelor dificile ale lui Wittgenstein despre filosofia limbajului, filosofia minții sau filosofia logicii au fost lăsate deoparte, spune P.M.S.

⁷ Alice Crary, Rupert Read (ed.), *The New Wittgenstein*, Routledge, London and New York, 2000.

⁸ James Conant, „Mild Mono-Wittgensteinianism”, în: Alice Crary (ed.): *Wittgenstein and the Moral Life. Essays in Honour of Cora Diamond*, Cambridge, 2007, p.111, nota 3.

⁹ Vezi James Conant, „The Method of the *Tractatus*”, în Erich H. Reck (ed), *From Frege to Wittgenstein. Perspectives on Early Analytic Philosophy*, Oxford University Press, 2002, p. 424.

¹⁰ Peter Hacker, Was he trying to whistle it?, în Alice Crary, Rupert Read (ed), *op.cit.*, *passim*.

¹¹ P.M.S. Hacker, *Wittgenstein: Comparisons and Context*, Oxford University Press, 2013, p. xvii.

Hacker cu evident regret. De vină pentru această situație nu ar fi nimeni alții decât un grup de autori, numiți noii wittgensteinieni, care s-au preocupat intensiv cu publicarea unor lucrări care au în centrul lor încercarea de a lămuri penultima propoziție a *Tractatus*-ului. Această insistență, atât de mult timp întreținută, ar fi dus la sterilitatea discuțiilor din jurul *Tractatus*-ului. Tot ce este important, substanțial în lucrarea lui Wittgenstein ar fi lăsat deoparte în favoarea discuțiilor care au în vedere ceea ce Hacker numește paradoxul *Tractatus*-ului.

Pe celălalt versant îl găsim pe James Conant,¹² autor care deplânge incapacitatea criticilor interpretării standard de a înțelege tocmai penultima propoziție a cărții (*Tractatus* 6.54). După Conant, aceștia ar considera eronat că în *Tractatus* sunt avansate teorii, în special o teorie a sensului care să ne spună în ce condiții o propoziție are sens, respectiv în ce condiții nu are. Această reticență de a arunca scara¹³, nu este în fond decât neputința – sau nehotărârea – adepților lecturii standard de a citi *Tractatus*-ul așa cum 6.54 ne spune să-l citim: considerând propozițiile lui nonsensuri.

La prima vedere, distanța dintre cele două tabere pare considerabilă, iar pozițiile lor par a fi ireconciliabile. Tezele centrale ale inefabiliștilor reprezintă exact ceea ce noii wittgensteinieni resping cu hotărâre și reciproc. La o cercetare ceva mai detaliată, interpretările nu sunt, firește, construite diametral opus punct cu punct. Există nuanțe de asemănare și chiar anumite puncte convergente. Să privim acum câmpul de luptă ceva mai de aproape.

Conform interpretării standard, *Tractatus*-ul conține o serie de teorii filosofice care privesc ontologia, reprezentarea, posibilitatea de a vorbi cu sens, propoziția, logica, matematica, știința naturii, etica ș.a.m.d. Aceste teorii sunt construite în scopul declarat în prefață de a trata problemele filosofice. Acesta este, de altfel, susțin adepții lecturii standard, modul natural de a privi și înțelege *Tractatus*-ul.¹⁴ Printre aceste teorii ale *Tractatus*-ului,

¹² James Conant, „Mild Mono-Wittgensteinianism”, p. 43, în Alice Crary (ed.), *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 2007.

¹³ Încercarea inefabiliștilor de a arunca scara în timp ce se țin cât pot de strâns de ea este tema finală a eseului scris în 1991 de Cora Diamond, eseu care practic a inaugurat lectura hotărâtă.

¹⁴ Vezi, de exemplu, Roger M. White, „Throwing the Baby out with the Ladder”, în *Beyond the Tractatus Wars*, pp.22-24; John Koethe, „On the ‘Resolute’ Reading of the *Tractatus*”,

există una, teoria reprezentățională a sensului, care are consecințe pentru toate celelalte. Concluziile ei ne arată că există lucruri despre care putem spune ceva, le putem exprima în propoziții, și lucruri care nu pot fi spuse în cuvinte. Din motive pe care teoria reprezentățională a sensului le înfățișează limpede, limbajul nostru pur și simplu nu este capabil să încapsuleze aceste lucruri în expresiile ce au sens în el, iar acest fapt este adevărat nu numai pentru limbajul natural, ci pentru orice sistem posibil de reprezentare. Indiferent cât vom încerca să lărgim domeniul de semnificație a sistemului nostru de reprezentare, datorită faptului că sistemul de reprezentare nu poate reprezenta ceea ce are în comun cu ceea ce reprezintă, întotdeauna vor exista lucruri inexprimabile în el. Aceste lucruri se arată, se fac ele însele manifeste în sistemul nostru de reprezentare și constituie ceea ce interpretarea standard numește adevăruri inefabile.

Adevărurile inefabile, deși nu pot fi în principiu spuse, sunt totuși asertate de-a lungul *Tractatus*-ului. P.M.S. Hacker identifică nu mai puțin de zece categorii în care aceste adevăruri pot fi grupate¹⁵. Ele alcătuiesc „doctrina a ceea ce nu poate fi spus, ci doar arătat”¹⁶. *Tractatus*-ul se prezintă ca o operă paradoxală, plină de enunțuri care se referă la lucruri despre care nu se poate spune nimic în limbaj, ci se arată în limbaj. Astfel cartea avansează către paradoxul său final, propoziția 6.54:

„6.54. Propozițiile mele clarifică prin faptul că cel ce mă înțelege le recunoaște, în cele din urmă, drept nonsensuri, dacă prin ele – sprijinindu-se pe ele – s-a ridicat deasupra lor. (El trebuie, pentru a spune așa, să arunce scara după ce a urcat pe ea.)”

în *Philosophical Investigations*, 26:3 July 2003, pp. 188-190; și P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion*, Clarendon Press, Oxford, 1986, cap. III, *passim*.

¹⁵ Lista lui Hacker se găsește în P.M.S. Hacker, „Was he trying to whistle it?”, în Alice Crary, Rupert Read (ed.), *The New Wittgenstein*, Routledge, London and New York, 2000, pp. 353-355. Ea cuprinde: i) armonia dintre gândire, limbaj și realitate, ii) înțelesurile semantice ale expresiilor, iii) relațiile logice dintre propoziții iv) proprietățile interne ale lucrurilor și situațiilor și relațiile interne dintre ele, v) caracteristicile categoriale ale lucrurilor și tipurile de clasificare, vi) limitele gândirii, vii) limitele realității și structura logică a lumii, viii) principiile metafizice ale științei naturii, ix) metafizica experienței, x) etica, estetica și religia.

¹⁶ *Ibidem*, p. 355.

După lectura standard, Wittgenstein recunoaște aici că propozițiile în care el se referă la ceea ce nu poate fi spus sunt nonsensuri, iar aceste nonsensuri trebuie abandonate întrucât fac parte din scara ce trebuie aruncată la final. Hacker îl citează pe David Pears care caracteriza cartea „o doctrină paradoxală, paradoxal prezentată.¹⁷”

Cum poate cineva să enunțe ceva în limbaj și apoi să adauge că așa ceva nu poate fi spus? Răspunsul interpretării standard se bazează în principal pe o interpretare diferențiată a conceptului de nonsens¹⁸. În varianta lui Hacker el ia următoarea formă: există două categorii de nonsens, un nonsens evident, la vedere și un nonsens ascuns¹⁹. Nonsensul evident este acela pe care îl putem recunoaște imediat ce-l întâlnim. Nonsensul evident este, de altfel, total neinteresant din punct de vedere filosofic. Niciun filosof al trecutului nu a comis asemenea erori care să implice acest tip deschis de nonsens, iar dacă ar fi făcut-o, nonsensul de acest tip ar fi ușor de identificat. Mai interesant este cel de al doilea tip de nonsens, cel pe care nu îl putem recunoaște la o simplă inspecție. La rândul său, acesta poate fi împărțit mai departe în două subcategorii: nonsens înșelător²⁰ și nonsens revelator²¹. Nonsensul înșelător este produs când filosofia încearcă să exprime inexprimabilul, dând naștere unei aparențe de sens. Unei minți neantrenate filosofic acest tip de nonsens ascuns, înșelător îi poate apărea drept sens – poate chiar o specie „profundă” de sens – și poate duce la confuzii. În sfârșit, nonsensul revelator este nonsensul conștient de sine, nonsensul cu vocație și menire filosofică. Acesta încearcă să aducă cititorul în situația de a-i înțelege corect statutul. Este nonsensul care gesticulează către sine însuși, care nu ne lasă în stare de confuzie. Cititorul care întâlnește acest tip de nonsens înțelege ceea ce se arată într-o propoziție, dincolo de ceea ce acea propoziție spune sau pare să spună. În *Tractatus* avem de-a face, după părerea lui Hacker, cu acest tip revelator de nonsens. Însăși sarcina filosofiei este circumscrisă de iradierea lui iluminantă. Filosofia are dubla sarcină de a ne aduce în situația în care suntem apți să

¹⁷ „It is a baffling doctrine bafflingly presented.”, David Pears, *The False Prison*, vol. 1, Oxford, Clarendon Press, 1987, p. 143.

¹⁸ Numită și concepția nonsensului substanțial.

¹⁹ P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion*, p. 18.

²⁰ *Misleading nonsense*.

²¹ *Illuminating nonsense*.

recunoaștem acest tip de nonsens și, în același timp să ne împiedice să cădem în capcana nonsensului înșelător.

Intenția *Tractatus*-ului este să ne aducă în acest punct privilegiat în care să putem distinge nonsensul înșelător de cel revelator și să fim în stare să recunoaștem menirea filosofică a acestuia din urmă. Am înțeles că propozițiile *Tractatus*-ului sunt nonsensuri și am aruncat scara; chiar prin acest fapt am înțeles și ceea ce se arată pe sine în nonsensul iluminant despre care nu se poate spune nimic. Ceea ce *Tractatus*-ul reușește să transmită, în final, pentru cine înțelege intenția autorului său, este o serie de adevăruri inefabile pe care cititorii iluminați, împreună cu adepții interpretării standard, le pot acum contempla.

Acest punct terminus al lecturii inefabiliste reprezintă totodată o excelentă introducere în lectura hotărâtă²². Pentru că în acest punct o găsim pe Cora Diamond care își pune problema în felul următor: să presupunem că am ajuns la finalul *Tractatus*-ului ca cititori inefabiliști. Ce ar trebui să înțelegem acum prin aruncarea scării și cum ar trebui să ne raportăm la propoziția 6.54? Cum ar trebui să înțelegem adevărurile inefabile? De exemplu, se întreabă Diamond²³, cum ar trebui să înțelegem acum ceea ce Wittgenstein a numit în *Tractatus* „forma logică a realității”? Acesta este unul dintre lucrurile despre care știm că nu poate fi spus, ci se arată pe sine. Trebuie să înțelegem că acest ceva, numit „forma logică a realității”, există în realitate, îi putem face cu mâna sau îl putem arăta cu degetul, dar, cu toate acestea, nu îl putem exprima în cuvinte? Să înțelegem astfel *Tractatus*-ul nu înseamnă altceva decât să dăm înapoi de teamă²⁴, să nu avem curajul să citim hotărât propoziția 6.54. „Să dăm înapoi de teamă înseamnă să pretindem că aruncăm scara în timp ce stăm pe ea ferm, sau cât de ferm putem²⁵”.

²² Deși putem pretinde că există o desfășurare organică, istorică a interpretărilor *Tractatus*-ului ea este perfect indiferentă argumentului și scopului acestei lucrări. Faptul că interpretarea standard a adevărilor inefabile a urmat interpretării neo-pozitiviste și a fost într-o oarecare măsură o reacție la ea, precum și faptul că, mutatis mutandis, interpretarea hotărâtă a urmat interpretării standard și a fost fără niciun dubiu o reacție la ea, nu rezolvă niciuna din problemele de fond ale interpretării *Tractatus*-ului. Structura și intenția lucrării necesită, în opinia noastră, o confruntare directă a problemelor precum și o interpretare unitară a părților lucrării.

²³ Cora Diamond, *Throwing Away the Ladder*, p. 181.

²⁴ „Chickening out” în original, *ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 194. trad. aut.

Conform acestei lecturi, penultima propoziție a cărții este citită nehotărât de către tabăra interpretării standard. Această teamă de a da drumul la scară are drept consecință concepția eronată despre nonsens ca indicator al unor adevăruri inefabile. Adepții interpretării hotărâte au ajuns mai târziu să se vadă pe ei înșiși drept niște interpreți standard evoluți, care au reușit să depășească, prin epifania semnificației profunde a propoziției 6.54, lectura tradițională²⁶. Inițial, nu putem evita lectura standard și suntem condamnați să începem călătoria noastră pe scara propozițiilor *Tractatus*-ului ca cititori „standard”. Însă, insistă noii wittgensteinieni, putem evolua. Pe măsură ce înțelegerea noastră avansează, ne transfigurăm și devenim cititori „hotărâți”.

Cititorii care continuă să îmbrățișeze lectura tradițională și după ce au ajuns la ultima propoziție sunt ca niște bolnavi care rezistă terapiei prin faptul că „se îndrăgostesc de propriile lor simptome”²⁷. Conform interpretării hotărâte, nu putem aplica o teorie a exprimării corecte a sensului pentru a distinge între teorii alternative sau pentru a rezolva problemele filosofice, deoarece toate propozițiile cărții sunt nonsensuri și, prin urmare, nu putem găsi în carte o asemenea teorie. Acest fapt produce o consecință importantă, anume că, în lipsa unui criteriu al sensului, un cititor hotărât nu ar putea să aibă un moment în care să atingă iluminarea sa, ci acest lucru s-ar putea face doar „treptat”, pe măsură ce asimilăm caracterul auster al nonsensului. De partea cealaltă, un adept al interpretării standard este în măsură să decidă în privința tuturor chestiunilor ce privesc problemele filosofice, inclusiv propozițiile *Tractatus*-ului, imediat ce a asimilat conținutul teoriei reprezentationale a sensului.

Caracteristicile „esențiale”, „definitorii” pe care o lectură a *Tractatus*-ului trebuie să le posede pentru a fi numită „hotărâtă” au fost identificate de noii wittgensteinieni în repetate rânduri. Ele diferă ca număr și conținut, de la autor la autor, însă păstrează unele puncte comune. Ele pot fi sintetizate după cum urmează: 1) Nonsensurile nu transmit adevăruri inefabile. Această caracteristică este o reacție directă la interpretarea standard. 2) Există un singur tip de nonsens. El nu transmite și nu arată nimic. Această concepție despre nonsens a fost

²⁶ James Conant, *Mild Mono-Wittgensteinianism*, p. 49.

²⁷ *Ibidem*, p. 49.

intitulată concepția nonsensului auster. 3) În *Tractatus* nu este avansată nicio teorie a sensului și niciun fel de teorie în general. 4) Penultima propoziție a cărții trebuie interpretată hotărât, *ad literam*, fără să dăm înapoi de teama consecințelor.

Toate problemele specifice legate de interpretarea *Tractatus*-ului par să fie influențate de aspectele interne contradictorii ale fiecărei interpretări, precum și din cauza conflictului pe care ele îl generează atunci când sunt comparate. Sugestia noastră este că o lectură unitară care să elimine probleme ambelor interpretări este posibilă și necesară. Fiecare propoziție din *Tractatus*, inclusiv propoziția 6.54, poate fi considerată nonsens, nu ca un indiciu al incoerenței textului, ci ca o parte integrală a structurii sale demonstrative. Toate propozițiile cărții au aceeași valoare și toate sunt – în cele din urmă – nonsensuri. Nu există un paradox al *Tractatus*-ului, cartea poate fi citită coerent și unitar.

O analiză a *Tractatus*-ului nu trebuie să scape din vedere faptul că avem de a face cu o carte de filosofie ce propune o concepție originală despre filosofie și care face filosofie în fața ochilor noștri. Dificultatea constă în faptul că autorul desfășoară această activitate filosofică construind un mecanism complex cu scop demonstrativ, menit să realizeze intenția fundamentală a lucrării. Acest mecanism, într-adevăr complicat, conține o înlănțuire de „teorii”, care sunt la rândul lor niște mecanisme fine în ele însele, și acest fapt ne face să trecem cu vederea caracterul lor de elemente ale mecanismului final; iar această intenție, fiind prin excelență filosofică, face ca *Tractatus*-ul să fie filosofie la lucru. Alături de mecanismul demonstrativ se găsește activitatea filosofică, activitate care este echivalentă, precum vom vedea, acțiunii unui principiu conform căruia tot ceea ce se poate spune, se poate spune clar. Această dualitate a *Tractatus*-ului reprezintă un aspect ușor de ignorat în fața splendorilor lui punctuale. Teoria reprezentării sensului pare să ne ofere „cheia” lucrării. Totuși, dincolo de meritele, dificultățile și realizările ei, aceasta nu este decât o treaptă demonstrativă, folosită de o activitate filosofică echivalentă căutării unei notații care să ne ofere o concepție logică corectă. Faptul că „teoria reprezentățională a sensului” funcționează și independent de restul lucrării – ca și toate celelalte „teorii element” ale *Tractatus*-ului – nu exclude rolul ei de componentă într-un mecanism superior. Acest mecanism are un scop comun tuturor părților sale și include, de exemplu, propoziția 6.54. Interpretarea trebuie să urmărească unitatea

activității filosofice – i.e., procesul de clarificare a sensului. Clarificarea se obține când totul este în ordine în limbajul nostru al semnelor (*Tractatus* 4.1213).

A înțelege ideea *Tractatus*-ului despre filosofie înseamnă a echivala filosofia cu principiul clarificării. El ne cere să gândim sensul până la capăt. Faptul că filosofia nu este o teorie sau o doctrină, deși este unul din punctele cheie ale interpretării hotărâte a *Tractatus*-ului²⁸, nu este o idee care poate să dea seama de una singură de implicațiile viziunii despre filosofie în *Tractatus*. „Filosofia trebuie să delimiteze în mod net gândurile”, iar pentru asta nu e suficient să se abțină să avanseze teze.

Activitatea filosofică are drept rezultat delimitarea a ceea ce se poate spune de ceea ce nu se poate spune, soluționând astfel toate problemele filosofice. Principiul clarificării determină „întregul înțeles al cărții” și se reflectă în forma și conținutul lucrării. El este echivalent cu concepția despre filosofie a *Tractatus*-ului, cu ce înțelege Wittgenstein prin filosofie și activitate filosofică. Consecințele acestei echivalări deschid posibilitatea unei interpretări unitare a *Tractatus*-ului.

În *Note despre logică* – spre deosebire de concepția prezentată mai târziu în *Tractatus* – filosofia are un domeniu, o compartimentare și chiar o ierarhie. Ea se compune din logică și din metafizică, „prima fiind fundamentală.” Datoria ei este să nu se încreadă în gramatică, iar sarcina ei este să cerceteze forma logică a propozițiilor. Rezultatul filosofiei va lua forma unei doctrine, și anume, „doctrina despre forma logică a propozițiilor științifice (nu doar a propozițiilor primitive).” Wittgenstein are în vedere aici propozițiile științei empirice, care pot fi adevărate sau false. Analiza formei lor logice reprezintă subiectul de studiu al filosofiei. Fragmentul se încheie cu ceea ce pare a fi schița unui program de cercetare a propozițiilor logice: „O explicație corectă a propozițiilor logice trebuie să le confere acestora un loc aparte față de toate celelalte propoziții.”²⁹

Concepția *Tractatus*-ului despre filosofie este radical diferită față de ceea ce exprima Wittgenstein în preambulul *Notelor*: filosofia este în *Tractatus* o activitate de clarificare logică a gândurilor și a propozițiilor. Ea nu deține și nu oferă nicio cunoaștere pe care am putea să o identificăm

²⁸ Vezi, de exemplu, Cora Diamond, *Throwing Away the Ladder*, p. 179; James Conant, *The Method of the Tractatus*, p. 376. Aceasta este o idee etalon a lecturii hotărâte și poate fi întâlnită practic în orice interpretare a *Tractatus*-ului ce se revendică hotărâtă.

²⁹ Ludwig Wittgenstein, *Note despre logică*, în *Scrisori despre Tractatus*, p. 208.

în forma unei doctrine sau să o exprimăm prin propoziții. Ceea ce produce nu poate aparține unei teorii, pentru că rezolvarea problemelor întâlnite înseamnă dizolvarea lor. Wittgenstein susține în mod repetat pe parcursul cărții cerința clarității, evitarea ambiguităților de orice fel și dizolvarea enunțurilor vagi, începând cu motto-ul cărții, trecând prin sentința tăioasă din prefață, continuând cu *Tractatus* 4.116, 5.45 și sfârșind cu 6.54.

Cum să înțelegem schimbarea de atitudine și viziunea fundamental diferită dintre *Note* și *Tractatus*? În special în condițiile în care *Tractatus*-ul execută programul de explicație corectă a propozițiilor logice stabilit în *Note*? P.M.S. Hacker consideră că schimbarea apărută între *Note* și *Tractatus* are loc datorită apariției distincției dintre a spune și a arăta.³⁰ Importanța acestei distincții este imposibil de exagerat în *Tractatus*, însă tocmai faptul că ea transfigurează chipul lucrării dincolo de orice asemănare cu ideile anterioare – de altfel și cu cele ulterioare – o face inutilă ca explicație. Invocarea ei poate explica orice diferență față de orice concepție anterioară apariției ei. Mult mai greu ar putea explica asemănările, iar acestea există: de exemplu, atât în *Note*, cât și în *Tractatus* filosofia este sui generis. Propoziția 4.111, care delimitează filosofia de știință, reia fragmentul din *Note*. Pentru a găsi o explicație trebuie să urmărim mecanismul demonstrativ general al lucrării.

Modul în care este înțeleasă filosofia în *Tractatus* 4.112-4.116 trebuie pus în conexiune cu scopul declarat al lucrării, enunțat în prefață: intenția cărții este să „traseze o graniță gândirii”; filosofia, potrivit lui Wittgenstein, „trebuie să delimiteze ceea ce poate fi gândit și, prin aceasta, ceea ce nu poate fi gândit” (*Tractatus* 4.114). Întreaga metodă a lucrării este, așadar, guvernată de acest principiu al clarificării. Acest fapt ne permite să facem o distincție importantă între intenția lucrării, care se manifestă la nivelul ei filosofic, și mecanismul prin care această intenție este realizată.

Trasarea limitelor gândirii, i.e. stabilirea condițiilor generale ale posibilității sensului, este o cerință pe care principiul clarificării o impune, dar pe care el însuși nu o realizează și nu ar putea-o realiza. Sarcina aceasta, singura pe care cartea și-o asumă, cade în grija unui mecanism teoretic capabil s-o ducă la bun sfârșit. *Tractatus*-ul este acest mecanism demonstrativ care ne asigură că trasarea graniței gândirii a reușit.

³⁰ P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion*, p. 12.

„4.112. Scopul filosofiei este clarificarea logică a gândurilor.

4.114. Ea trebuie să delimiteze ceea ce poate fi gândit și, prin aceasta, ceea ce nu poate fi gândit.”

Un exemplu de analiză logică poate fi identificat în lucrările lui Bertrand Russell. Analiza lui Russell, care reușea să conserve principiul bivalenței pentru propozițiile limbajului natural, constituie într-adevăr un progres față de vechea logică, în care era dificil să atribuim o valoare de adevăr unor propoziții din limbajul natural. Acesta a fost un punct deja câștigat pentru munca lui Wittgenstein, iar autorul *Tractatus*-ului recunoaște în carte „meritul lui Russell” (*Tractatus* 4.0031). Felul în care teoria descripțiilor conservă principiul bivalenței are loc după cum urmează:

Să examinăm propoziția i) „Regele actual al Franței este chel.”³¹ Întrucât este o propoziție legitimă a limbajului natural este firesc să ne întrebăm dacă ea este adevărată sau nu. Aparent, propoziția nu pare să fie nici adevărată, nici falsă, deoarece expresia care alcătuiește subiectul ei gramatical „regele actual al Franței”, nu pare să se refere la nimic. Russell propune ca propoziția i) să fie analizată ca o conjuncție a următoarelor propoziții, după cum urmează:

1) există un individ care este în prezent rege al Franței ($\exists x$) (Rx)

2) acest individ este unic, nu există niciun alt individ y care să aibă proprietatea de a fi în prezent rege al Franței ($\forall y$) ($Ry \rightarrow y=x$), și

3) acest individ este chel Cx

Rezultă că propoziția poate fi analizată complet ca o formulă a logicii predicatelor de ordinul întâi:

4) ($\exists x$) (($Rx \wedge (\forall y) (Ry \rightarrow y=x) \wedge Cx$))

³¹ Exemplul este propus de Bertrand Russell în „On Denoting”; îl mai găsim într-o formă simplificată în A.C. Grayling, *Wittgenstein*, Editura Humanitas, 1996, pp. 43-45 și pp.54-55, și, într-o formă elaborată, ce include testul terțiului exclus, de Michael Kremer, „The Cardinal Problem of Philosophy”, în Alice Cary (ed), *Wittgenstein and the Moral Life*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge (Mass.), 2007 pp. 152-154. O colecție de studii deosebit de utilă pentru paradigmaticul studiu al lui Russell este cea publicată în *Analele Universității București*, 2005, ce cuprinde comunicările Colocviului organizat la Facultatea de Filosofie în 23.XI.2005 intitulat *Bertrand Russell – 100 de ani de la apariția articolului „On Denoting”*.

unde R stă pentru „rege al Franței”, iar C pentruchel. Formula 4) se citește „există ceva, să-l numim x, astfel încât x este rege al Franței și, pentru orice altceva, să-l numim y, dacă y este rege al Franței atunci y este identic cu x (aceasta ne asigură unicitatea, faptul că nu există niciun alt individ y în afara lui x care să fie în prezent rege al Franței) și x estechel.”

Acesta este primul sens în care vedem ce înseamnă, în accepțiunea teoriei din *Tractatus* o activitate de clarificare a propozițiilor limbajului. Analiza ajunge dincolo de haina largă a limbajului și ne dezvăluie forma sa reală, cu alte cuvinte forma naturală, înșelătoare, este înlocuită de forma logică, exactă, iar avantajele unui asemenea tratament sunt multiple. Propoziția i) nu este lipsită de valoare de adevăr, cum părea la prima vedere, ci falsă, deoarece propoziția 1) este falsă.

Întâlnim și reversul situației de mai sus, cazul în care analiza logică a propozițiilor ne permite să înțelegem forma logică de adâncime a unei propoziții ce nu poate fi decât adevărată aparent, însă conține un subiect despre a cărui existență e greu să ne pronunțăm. Un exemplu al unei propoziții de acest tip este enunțul „Pătratul-rotund nu există”. Russell și Whitehead analizează această propoziție în primul volum din *Principia Mathematica*³². Deși pare evident adevărată, nu este deloc clar cum ne putem referi la „pătratul-rotund”, chiar în contextul în care dorim să negăm existența lui. Și aici analiza logică ne scoate din încurcătură, propoziția fiind parafrazată „nu este cazul că există un obiect x care este simultan pătrat și rotund”. Actualizând notația și adăugând și exprimarea unicității, avem următoarea formulă care descrie forma logică a propoziției:

$$\sim[(\exists x) ((Px \& Rx) \& (\forall y)((Py \& Ry) \rightarrow y=x))]$$

„Nu este cazul că există un obiect, să-l numim x, care este simultan pătrat și rotund, și pentru orice alt obiect, să-l numim y, dacă y este pătrat și rotund, atunci y este identic cu x.” Această propoziție este adevărată ori de câte ori propoziția $(\exists x) (Px \& Rx)$ este falsă, adică de fiecare dată.

Russell – în perioada în care Wittgenstein lucra la cercetările sale ce aveau să devină, în cele din urmă, *Tractatus*-ul – considera că, odată ce

³² Alfred North Whitehead, Bertrand Russell, *Principia Mathematica*, volumul I, ediția a II-a, Cambridge University Press, 1963, pp. 66-67.

filosofia își va fi însușit metodele analizei logice, ea se va așeza, odată pentru totdeauna, pe drumul unei științe.

„Prin concentrarea atenției asupra investigării formelor logice, devine posibil, în cele din urmă, pentru filosofie să se ocupe de problemele sale pas cu pas și să obțină, așa cum fac științele, rezultate parțiale și probabil nu în întregime corecte, de felul celor pe care o investigație ulterioară le poate folosi, chiar în timp ce le îmbogățește și le îmbunătățește.”³³

Russell vedea un rol progresist, pur științific, pentru filosofie a cărei sarcină și menire era de a acumula cunoștințe. Odată cu aplicarea metodei analizei logice în filosofie, nimic nu va mai împiedica cunoștințele filosofice nu numai să înainteze dar și să devină obiective, exact în sensul în care progresează știința pozitivă.

Wittgenstein se desparte decisiv de viziunea lui Russell și consideră că o înțelegere corectă a lucrurilor, obținută prin activitatea de clarificare a limbajului ne asigură că 1) tot ce se poate spune poate fi spus clar și 2) dincolo de limită nu mai rămâne nimic ce poate fi spus. Dincolo de limită sunt doar nonsensuri, pseudo-propoziții care nu sunt imagini și pe care o analiză corectă de clarificare le va dezvălui ca atare.

Analiza logică ține de esența activității filosofiei (*Tractatus* 4.112). Rezultatul acestei activități nu constă în crearea de propoziții filosofice, ci în clarificarea tuturor propozițiilor. Nimic nu este ascuns. În limbaj ne este dată întreaga realitate și tot în limbaj se arată logica lumii.

Din păcate, limbajul natural este, de asemenea, sursa confuziilor care duc la interminabile discuții metafizice. „Întreaga filosofie” este plină de astfel de confuzii (*Tractatus* 3.324). Acestor pseudo-probleme nu li se poate răspunde, deoarece nonsensurile nu sunt false, iar a le contrazice nu ar duce la propoziții adevărate, ci la alte nonsensuri.

³³ Bertrand Russell, „Despre metoda științifică în filosofie”, în *Misticism și logică*, Editura Herald, București, 2011. Acest articol reprezintă conținutul unei prelegeri pe care Russell a ținut-o la Oxford în 1914. Părerii similare exprimă Bertrand Russell și în lucrarea lui *Cunoașterea lumii exterioare*, apărută inițial în 1914. Vezi în special prefața și capitolul II, „Rolul de căpetenie al logicii în filosofie”, *passim*.

Singura soluție este să arătăm că pseudo-chestiuile în discuție nu sunt false, ci nonsensuri.

Problema nu aparține limbajului natural în sine. Limbajul natural este în perfectă ordine așa cum este (*Tractatus* 5.4733). În schimb, izvorul problemei se găsește în capacitatea noastră limitată de a percepe forma logică și în predispoziția noastră către confuzii, pe care apoi tindem să le concretizăm în diverse forme. Metafizica este un exemplu în acest sens, conținând astfel de confuzii sub forma unor probleme ce nu sunt nici adevărate, nici false, nici semnificative din punct de vedere logic, ci pur și simplu nonsensuri. Interpretarea lor sau încercarea de a găsi un răspuns pentru acestea nu ar duce la nimic. Soluția optimă este să le recunoaștem ca nonsensuri și să încetăm să le considerăm semnificative. Firește, nu este vorba doar de anumite probleme filosofice, ci de toate problemele filosofice care sunt în această situație. Particularitățile lor nu sunt importante, deoarece ele nu au niciun conținut.

Pentru a elimina astfel de erori avem nevoie de o notație adecvată în care acestea să devină evidente (*Tractatus* 3.325). Acesta este sensul în care filosofia realizează „clarificarea logică a gândurilor”. Eliminarea erorilor implică o înțelegere adecvată a modului în care funcționează limbajul nostru, a limitelor lui și a naturii logicii.

Propozițiile metafizicii încearcă să spună ceea ce nu este contingent și nu poate fi altfel. Dar contrariul a ceea ce ele afirmă sunt, de fapt, propoziții care sunt în afara logicii și, prin urmare, sunt nonsensuri. În consecință, propozițiile metafizicii sunt ele însele nonsensuri. Nu putem să ne referim la un nonsens nici încercând să spunem că este nonsens, nici încercând să afirmăm că este necesar contrariul a ceea ce nonsensul pare să spună. Nonsensul este non-funcțional.

Ajunși la capătul scării, nu mai avem nevoie de demersul care a introdus demonstrația celui mai general caz de delimitare a sensului de nonsens. Putem renunța acum la el, deoarece suntem în posesia unei notații și a unui punct de vedere care să ne permită să vedem lumea corect. O analogie o poate reprezenta cazul general al rezolvării unei ecuații. Pentru simplitate, să alegem ecuația de gradul I. După prezentarea cazului general, care folosește variabile, soluția $x = -b/a$ nu ne mai este de folos ca atare. Să încercăm să o utilizăm în loc de a efectua operațiile numerice ar fi, pentru cine a înțeles prezentarea, un nonsens. Trebuie să

aruncăm scara propozițiilor care exprimă demonstrarea cazului general folosind variabile și să ne întoarcem la operațiile cu numere. Acum putem găsi orice număr care satisface orice ecuație, deoarece ne este clar cum trebuie să procedăm pentru a ajunge la soluție.

Odată ce demonstrația a fost încheiată, ce statut au propozițiile cărții? În *Tractatus* sunt comunicate gânduri, cum ni se spune în prefață, prin urmare ne sunt comunicate propoziții cu sens. Ele devin nonsens numai la final, când demonstrația este încheiată. Tot în prefață ni se oferă cheia soluției: propozițiile cu sens pot fi adevărate sau false, dar Wittgenstein consideră că adevărul gândurilor exprimate în carte este „intangibil și definitiv”. Acest caracter demonstrativ al *Tractatus*-ului, generat de generalitatea maximă a problemei tratate, face ca propozițiile cărții să-și piardă, în cele din urmă, caracterul bipolar, capacitatea de a fi adevărate, respectiv capacitatea de a fi false. Odată rezolvată problema, odată ce vedem lumea corect, vom aplica metoda corectă a filosofiei fără a face apel la cazul general. Ajunși la finalul demonstrației și privind scara pe care am urcat de la înălțimea propoziției 6.54, ele trebuie părăsite și privite ca nonsensuri. Nu găsim un criteriu al inteligibilității în *Tractatus*, dar nici un morman amorf de nonsensuri, ci treptele unei demonstrații că sarcina filosofiei a fost dusă la bun sfârșit. În acest fel, problema paradoxului *Tractatus*-ului este detensionată.

În final, un cuvânt despre sensul etic al cărții³⁴. În celebra scrisoare către Ludwig von Ficker din 20.10.1919, Wittgenstein afirma că „sensul cărții este etic”. O interpretare corectă a cărții ar trebui să recupereze acest sens etic. La fel ca logica, etica este transcendentă (*Tractatus* 6.13, 6.421). Nu o putem exprima în propoziții și nu pot exista propoziții ale eticii.

Cum logica „trebuie să-și poarte singură de grijă” în simbolistica noastră și etica trebuie să-și poarte singură de grijă în viețile noastre. Încercarea de a întemeia etica, de a găsi un fundament pentru ea este sortită eșecului. Dispariția problemei sensului vieții, a nu pune întrebări care nu pot primi răspuns: în aceasta constă delimitarea din interior a eticii. Viața noastră exprimă eticul, etica se arată – în totalitate – în viața noastră.

Sensul cărții este să vedem lumea corect. Aruncarea scării înseamnă eliberarea de nonsens și de consecințele care decurg din încercarea de a

³⁴ Ludwig Wittgenstein, *Scrisori despre Tractatus*, p. 169.

căuta soluții inexistente. Clarificarea logică a gândurilor echivalează cu recunoașterea nonsensului, și înseamnă, așa cum va spune mai târziu în *Cercetări*, trecerea de la un nonsens care nu este evident, la un nonsens care este evident³⁵, iar acest nou dobândit punct de vedere face ca în etică, ca și în logică, să nu existe niciodată surprize.

BIBLIOGRAFIE

- James Conant. „Mild Mono-Wittgensteinianism”. În A. Crary (Ed.). *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond* (pp. 31-142). MIT Press, Cambridge, Mass., 2007.
- Alice Crary, Rupert Read (ed.), *The New Wittgenstein*, Routledge, London and New York, 2000.
- Alice Crary (ed.), *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond*, MIT Press, Cambridge, Mass., 2007.
- Cora Diamond, *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, and the Mind*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1996.
- Hans-Johann Glock and John Hyman (ed.), *A Companion to Wittgenstein*, Wiley Blackwell, 2017.
- P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion*, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- P.M.S. Hacker, *Wittgenstein: Comparisons and Context*, Oxford University Press, 2013.
- John Koethe, “On the ‘Resolute’ Reading of the Tractatus.” *Philosophical Investigations* 26 (2003): 187-204.
- David Pears, *The False Prison. A Study of the Development of Wittgenstein’s Philosophy*, vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1987.
- Rupert Read, Matthew A. Lavery (ed.), *Beyond the Tractatus Wars*, London, Routledge, 2011.
- Erich H. Reck (ed.), *From Frege to Wittgenstein. Perspectives on Early Analytic Philosophy*, Oxford University Press, 2002.
- Bertrand Russell, *Cunoașterea lumii exterioare*, traducere de Drăgan Stoianovici, Editura Humanitas, București, 2013.

³⁵ Ludwig Wittgenstein, *Cercetări filosofice*, #464, p. 272.

- Bertrand Russell, „Despre metoda științifică în filosofie”, în *Misticism și logică și alte eseuri*, traducere de Monica Medeleanu, Editura Herald, București, 2011.
- Bertrand Russell, „On denoting”. *Mind*, serie nouă, vol. 14, numărul 56, pp. 479-493.
- Alfred North Whitehead, Bertrand Russell, *Principia Mathematica*, vol. I, ediția a II-a, Cambridge University Press, 1963.
- Ludwig Wittgenstein, *Cercetări filosofice*, traducere Mircea Dumitru, Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu, Humanitas, București, 2013.
- Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere Mircea Dumitru și Mircea Flonta, Humanitas, București, 2012.
- Ludwig Wittgenstein, *Jurnale 1914-1916. Câteva remarci asupra formelor logice*, Editura Humanitas, București, 2010.
- Ludwig Wittgenstein, *Scrisori despre Tractatus*, Editura Humanitas, București, 2012.
- Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de D.F. Pears și B.F. McGuinness, Routledge & Kegan Paul, 1974.
- Ludwig Wittgenstein, *Notebooks*, ediția a II-a, editori G.H. von Wright și G.E.M. Anscombe, Blackwell, 1998.